

GDAŃSK PROTESTANCKI W EPOCE NOWOŻYTNEJ

W 500-lecie wystąpienia Marcina Lutra

tom I / eseje

GDAŃSK PROTESTANCKI W EPOCE NOWOŻYTNEJ

W 500-lecie wystąpienia Marcina Lutra

Gdańsk 2017

tom I / eseje

pod redakcją Edmunda Kizika i Sławomira Kościelaka

SPIS TREŚCI

SŁOWA WSTĘPNE

- 7 ... bp Marcin Hintz
- 10 ... Wojciech Bonisławski (MNG)
- 11 ... Piotr Wierzbicki (APG)
- 12 ... Zofia Tylewska-Ostrowska (PAN BG)
- 13 ... Waldemar Ossowski (MHMG)
- 14 ... **OD REDAKTORÓW TOMU**
- 16 ... **I**
U źródeł reformacji w Europie i w Rzeczypospolitej
Edmund Kizik, Sławomir Kościelak
- 40 ... **II**
Protestantyzm w Rzeczypospolitej szlacheckiej
Wojciech Kriegseisen
- 64 ... **III**
Dzieje wyznaniowe Gdańska od XVI do początku XIX wieku
Sławomir Kościelak
- 92 ... **IV**
Między niemieckim konfesjonalizmem a polską tolerancją. Konflikty wyznaniowe między luteranami a ewangelikami reformowanymi w Gdańsku w drugiej połowie XVI wieku
Michael G. Müller
- 110 ... **V**
Prawo i administracja Kościoła luterńskiego w Gdańsku i na terytorium wiejskim miasta w XVI – XVIII wieku
Edmund Kizik
- 134 ... **VI**
To, co widzimy: Inspiracje formalne gdańskiego malarstwa i rysunku XVI – XVIII wieku
Jacek Tylicki
- 158 ... **VII**
To, czego nie widzimy: Protestantkie kontrowersje wyznaniowe w malarstwie i rzeźbie gdańskiej w latach 1590–1620
Antoni Ziemba
- 180 ... **VIII**
Architektura i wyposażenie kościołów protestanckich w Gdańsku i na jego wiejskim terytorium
Piotr Birecki
- 204 ... **IX**
Rzemiosło artystyczne w liturgii kościołów protestanckich w Gdańsku i Prusach Królewskich
Jacek Kriegseisen
- 224 ... **X**
Z dziejów gdańskiej literatury kaznodziejskiej w XVII – XVIII wieku
Maria Otto
- 246 ... **XI**
Muzyka kościołów protestanckich w nowożytnym Gdańsku
Piotr Kociumbas
- 268 ... **XII**
Finansowanie kościoła luterńskiego w Gdańsku i wiejskim terytorium miasta od drugiej połowy XVI do początku XIX wieku
Edmund Kizik, Sławomir Kościelak

Od redaktorów tomu

Gdy w 1517 roku dr Marcin Luter, bliżej niezany mnich, profesor teologii uniwersytetu w saksońskiej Wittenberdze, wystąpił z propozycją akademickiej dysputy nad 95 tezami przeciwko handlowi odpustami, nikt nie zdawał sobie sprawy z konsekwencji tego czynu dla cywilizacji europejskiej. W ciągu kilkudziesięciu lat doszło do wielkiej schizmy w zachodnim, łacińskim chrześcijaństwie i wykształcenia się nowej, wczesnonowożytnej formacji kulturowej. Europa cywilizacji zachodniej, podzielona odtąd na wrogie sobie obozy – protestancki i katolicki, w odmienności poszukiwała zbawienia w imię Jezusa Chrystusa. Dzieliło je spojrzenie na miejsce człowieka we wspólnocie wierzących, na rolę duchowieństwa i instytucji Kościoła; przewartościowaniu uległy dotychczasowe kryteria obyczajowości, zmieniły się poglądy na sztukę i architekturę.

Duch odnowy bardzo szybko, bo już w latach dwudziestych XVI wieku, dotarł do Gdańska i pozostałych miast polskich Prus Królewskich, Elbląga i Torunia, odciskając piętno na tamtejszym społeczeństwie. Uległo one przemianom i podziałom, które utrzymały się aż do XX wieku, nabierając z czasem również charakteru narodowego. Mieszkańcom Gdańska i okolic dane było przeżyć zarówno gorączkę początku reformacji, jak i gorzyc przymusowego powrotu do katolicyzmu. W połowie XVI wieku, po latach zmagania i sporów, nadane przez króla Zygmunta Augusta miastom i szlachcie tego regionu przywileje tolerancji wyznaniowej ugruntowały sukces luteranizmu. Wielkie i zamożne miasta pruskie stały się

jednymi z najważniejszych ośrodków protestantyzmu w północnej Europie. Obie części Prus, Królewskie i Krzyżackie, te ostatnie wskutek reformacji przekształcone w 1525 roku w luteranckie państwo świeckie (Prusy Książęce), stały się probierzem zachodzących przemian. W Gdańsku, Toruniu i Elblągu, a także w całych Prusach granice pomiędzy wyznaniem były bardzo wyraźne. Dzieliło je spojrzenie zarówno na sferę materialną, jak i duchową, ale często granice te zamazywały się w różnorodności języków, wyglądu i sposobów zachowania. W protestanckim Gdańsku żyły obok siebie społeczności luterancka, kalwińska, katolicka i mennonicka. Nie brakowało członków Kościoła anglikańskiego, a nawet zwolenników braci polskich. I chociaż nie żałowano sobie codziennych i świątecznych złośliwości, a niekiedy i guzów czy sińców, to tak jak w całej Rzeczpospolitej – „państwie bez stosów” – poróżnieni w wierze nie skazywali się wzajemnie na śmierć.

Dyskusja na temat reformacji i próby jej oceny trwają nieprzerwanie od kilkuset lat, każde pokolenie historyków rozpoczyna ją na nowo, nie dochodząc do ostatecznych wniosków. Dotyczy to również charakteru reformacji w Gdańsku i w Prusach Królewskich. Tym bardziej cieszymy się, że z okazji przypadającego jubileuszu 500-lecia reformacji mamy okazję włączyć się do refleksji nad dziejami i konsekwencjami tego wydarzenia w historii Gdańska i okolic. Niniejszy tom, zawierający eseje historyków, historyków sztuki, muzyki oraz literatury, towarzyszy wystawie zorganizowanej przez Muzeum Narodowe w Gdańsku,

a zatytułowanej *Gdańsk protestancki w epoce nowożytnej. W 500-lecie wystąpienia Marcina Lutra*. Serdecznie dziękujemy dyrektorowi Muzeum Wojciechowi Bonisławskiemu za zaproszenie nas do udziału w przedsięwzięciu i powierzenie nam zadania wprowadzenia Czytelnika w skomplikowaną wrażliwość religijną ówczesnych gdańszczan poprzez ukazanie wpływu reformacji na dzieje ich miasta i społeczeństwa, na zmiany w sztuce, architekturze, literaturze i nauce. Nie zapomnieliśmy o kwestiach finansów, administracji i zarządzania sferami spraw materialnych i duchowych, bez czego budowa nowej wyznaniowej konstrukcji nie byłaby możliwa. Nie sposób opowiedzieć wszystkiego, dlatego aby nie zatracić się w szczegółach, ograniczyliśmy się do najistotniejszych elementów i wątków ówczesnej historii.

Bez wątpienia najlepiej o problemach związanych ze sztuką miasta rozdartego między luterąską Wittenbergą, kalwińską Genewą i papieskim Rzymem opowiedziałyby dr Katarzyna Cieślak, doskonała badaczka tych zagadnień. Jej nagła, tragiczna śmierć przed równo dwudziestu laty była wielką stratą dla nauki i całego, nie tylko gdańskiego środowiska naukowego. Tomem tym – zbiorem refleksji i rozważań, dla których Jej badania były inspiracją i nierzadko punktem wyjścia – chcemy oddać hołd Jej dokonaniom.

Edmund Kizik, Sławomir Kościelak

GDAŃSK
PROTESTANCKI
W EPOCE
NOWOŻYTNEJ

W 500-lecie wystąpienia Marcina Lutra

tom II / katalog

GDAŃSK PROTESTANCKI W EPOCE NOWOŻYTNEJ

W 500-lecie wystąpienia Marcina Lutra

Gdańsk 2017

tom II / katalog

SPIS TREŚCI

SŁOWA WSTĘPNE

- 6 ... bp Marcin Hintz
9 ... Wojciech Bonisławski (MNG)
10 ... Piotr Wierzbicki (APG)
11 ... Zofia Tylewska-Ostrowska (PAN BG)
12 ... Waldemar Ossowski (MHMG)
- 13 ... **OD REDAKTORÓW TOMU**
- 16 ... I. PROLOG**
noty nr 1-5
- 28 ... II. NIEPOKÓJ PRZEŁOMU WIEKÓW**
noty nr 6-10
- 40 ... III. PRÓBY NAPRAWY**
noty nr 11-22
- 68 ... IV. ROZŁAM**
noty nr 23-30
- 92 ... V. BUDOWA NOWEJ ŚWIĄTYNI**
W świątyni / noty nr 31-50
Gdańscy pastorzy / noty nr 51-66
Chrzty – śluby – pogrzeby / noty nr 67-85
Religijne pisma i ilustracje / noty nr 86-94
Poza świątynią / noty nr 95-109
- 280 ... VI. REFORMACJA REFORMACJI**
noty nr 110-124
- 318 ... VII. TOLERANCJA / NIETOLERANCJA**
Tolerancja / noty nr 125-138
Nietolerancja / noty nr 139-152
- 380 ... VIII. EPILOG**
- 382 ... **BIBLIOGRAFIA**

Od redaktorów tomu

Jedną z wyróżniających się cech Gdańska w okresie nowożytnym był niewątpliwie jego protestancki charakter. Pod tym względem największe miasto Rzeczypospolitej, wśród innych ośrodków tego państwa, było wyjątkowe.

Nic więc dziwnego, że gdy zaczęła zbliżać się 500. rocznica wystąpienia Marcina Lutra (1483–1546) gdańskie instytucje kultury podjęły wspólny trud upamiętnienia tego wydarzenia. Muzeum Narodowe w Gdańsku jako inicjator, wspólnie z Polską Akademią Nauk Biblioteką Gdańską, Archiwum Państwowym w Gdańsku oraz Muzeum Historycznym Miasta Gdańska postanowiły przygotować wystawę noszącą tytuł „Gdańsk protestancki w epoce nowożytnej. W 500-lecie wystąpienia Marcina Lutra” wraz z towarzyszącym ekspozycji katalogiem oraz zbiorem tekstów naukowych na temat dziejów protestantyzmu. Jako miejsce prezentacji zbiorów został wytypowany jeden z oddziałów Muzeum Narodowego w Gdańsku – Zielona Brama.

Niniejszy tom zawiera noty katalogowe eksponatów związanych z rozwojem gdańskiego protestantyzmu i obiektów prezentujących to zagadnienie na szerszym tle. Część z nich została zaprezentowana na wystawie w formie oryginałów, część jako kopie, a jeszcze inna część występuje tylko w katalogu. Tego typu podziału dokonano z uwagi na: ważność danych obiektów, ograniczoną przestrzeń wystawienniczą oraz możliwości ich przemieszczenia i eksponowania na salach wystawienniczych. Należy bowiem pamiętać, że spora część artefaktów związanych z nowożytnymi dziejami religijnymi Gdańska stanowi obecne wyposażenie świątyń. Dlatego też na ekspozycji ukazano przede wszystkim eksponaty, które obecnie są częścią, różnych, muzealnych kolekcji, z rzadka tylko sięgając po obiekty z gdańskich kościołów. Przy doborze starano się dawać pierwszeństwo gdańskim zabytkom, w szczególnych przypadkach ujmując pozagdańskie obiekty.

Ramy chronologiczne wystawy znacznie wybiegają w czasy sprzed wystąpienia Marcina Lutra, a kończą się na początkach dziewiętnastego stulecia. W „Epilogu” odniesiono się w kilku słowach do zagłady protestanckiej tradycji Gdańska, która miała miejsce w 1945 roku.

Koncepcja wystawy zakłada pewien dynamizm. Dzieje religijne starano się przedstawić jako swoisty dramat ludzki ze startem, rozwinięciem i zakończeniem. Głównym bohaterem tej wystawy pozostaje protestantyzm. Jej schemat skupiony jest na obszarach, które tworzą pewną logiczną narrację. Każdy z rozdziałów został poprzedzony cytatem biblijnym w tłumaczeniu rzymskokatolickim (dla okresu sprzed 1517 roku) i protestanckim (dla okresu po 1517 roku).

Wystawa rozpoczyna się „Prologiem” symbolicznie ukazującym religijność gdańskiego średniowiecza pod postacią kaptorgi będącej pojemnikiem na relikwie, maryjnego ornatu, religijnych rękopisów i druku Biblii.

W drugiej części, przy pomocy kilku eksponatów, starano się wskazać na społeczny ferment towarzyszący przełomowi XV i XVI wieku, czego wynikiem było między innymi wystąpienie Marcina Lutra. W tej części znalazły się dzieła nawiązujące do tytułowego niepokoju oraz piętnujące ówczesne obyczaje panujące w Kościele. Ten rozdział zamknięto odpisem odpustu. Jak wiadomo bowiem sprzedaż tego typu listów była główną przyczyną wydarzeń z 1517 roku.

Z kolei poprzez tytuł trzeciego rozdziału brzmiący „Próby naprawy”, starano się przekazać, że wystąpienie Marcina Lutra nie od razu oznaczać miało religijny podział Europy. W tej części zamieszczono wizerunki reformatora, jego współpracownika Filipa Melanchtona (1497–1560), a także ich dzieła. Podjęto również tematykę gdańską związaną z szybkimi postępami reformacji w mieście, wizytą króla Zygmunta I Starego (1467–1548) i jego Statutami z 1526 roku.

Rozdział czwarty, czyli „Rozłam” dotyczy oddalania się myśli protestanckiej od rzymskokatolickiej. Otwiera go dzieło ukazujące wykład protestanckiej teologii zbawienia. Następnie zaprezentowano dokumenty dotyczące gdańskiego rozłamu skutkującego w końcu wojną protestanckiego miasta z katolickim królem Stefanem Batorym (1533–1586).

Najbogatszy w obiekty stał się rozdział „Budowa nowej świątyni”, który z tej racji podzielono na kilka podrozdziałów według klucza tematycznego. Pierwszy z nich dotyczy świątyń, chociaż symbolicznie otwiera go dzieło „Odbudowa świątyni” przeznaczone do wnętrza świeckiego. Kolejne obrazy przedstawiają typowe wnętrza protestanckich świątyń oraz przede wszystkim stanowią przykłady gdańskiej sztuki kościelnej, które obecnie najczęściej znajdują się w muzeach. Oprócz dzieł malarskich zgromadzono również złotnictwo i inne wyroby. Następnie zaprezentowano postacie gdańskich pastorów w formie spisów oraz portretów. Kolejny podrozdział dotyczy chrztów, ślubów i pogrzebów, których przebieg warunkowany był zarządzeniami miejskich władz. W tym miejscu zaprezentowano przykład chrzcielnicy, ksiąg prowadzonych w kościołach, a także odzieży z pochówków z kościoła Trójcy Świętej, która zasługuje na wyróżnienie z uwagi na swój stan. Nieodzownym elementem gdańskiej kultury pogrzebowej były epitafia oraz kartusze nagrobne, które w formie przykładów zostały zaprezentowane na wystawie. Zainteresowany widz i czytelnik ich większą ilość może podziwiać jako wyposażenie współczesnych, gdańskich świątyń. Wiadomo, że od początku funkcjonowania wyznań protestanckich, wielką rolę odgrywało w nich Pismo Święte. Dlatego na wystawie nie mogło zabraknąć najbardziej spektakularnych wydań Biblii, część z nich wydrukowana w tłumaczeniu Marcina Lutra. Z kolei w podrozdziale „Poza świątynią” ujęto przedmioty świeckie, ale zawierające motywy religijne lub też ukazujące jak protestantyzm wpływał na codzienne życie mieszkańców Gdańska. Ta część została zamknięta tematyką związaną z miejscowym Gimnazjum Akademickim, które w gruncie rzeczy było szkołą wyznaniową.

Rozdział „Reformacja reformacji” ukazuje rozłamy wśród wyznań protestanckich i momentami niełatwą koegzystencję gdańskich luteranów i kalwinistów. Zawarto tam przykłady dyskusji wewnątrz protestantyzmu, która w Gdańsku miała swoje apogeum na przełomie XVI i XVII wieku.

Sprawom religijnym w okresie nowożytnym towarzyszyły ogromne emocje. Znajdowały one swoje ujście w postaci nietolerancji lub też bardziej przychylnego nastawienia do osób innych wyznań, czasami wręcz tolerancji. W siódmym rozdziale podjęto tą, niełatwą z punktu widzenia muzealnego, tematykę. Wyrazem tolerancji było „Colloquium Charitativum” z 1645 roku, a także względnie pokojowe kontakty królów Polski z Gdańskiem w XVII i XVIII wieku. Zobrazowano to podobiznami władców oraz artefaktami dotyczącymi ich gdańskich wizyt. Z kolei tematykę nietolerancji skupiono na ówczesnie kontrowersyjnej sprawie Aegidiusa Straucha, nietolerowanego z uwagi na swoje radykalne poglądy. Poza tym wskazano przykłady dyskusji, często bardzo ostrej, pomiędzy wyznaniem w obrębie dzieł malarskich. Aby przedstawić racje różnych stron konfliktu, sięgnięto w tym wypadku również poza przykłady gdańskie.

Całość została zamknięta „Epilogiem”, wskazującym, że dzieje gdańskiego protestantyzmu miały miejsce również w XIX i XX wieku, ale wskutek przemian społecznych i innej przynależności państwowej miasta, miały one już odmienną specyfikę. Kres przewagi liczebnej wyznawców wyznań protestanckich nastąpił w 1945 roku.

Tak nakreślona wystawa jak i katalog nie miałyby miejsca bez współpracy różnych instytucji oraz osób. W tym miejscu redaktorzy tomu katalogowego chcą podziękować członkom zespołu pracującego nad wystawą: Pani Małgorzacie Buchholz-Todoroskiej i dr hab. Januszowi Trupindzie. Podziękowania kierowane są również do prof. dr hab. Edmunda Kizika i dr hab. Sławomira Kościelaka za cenne uwagi merytoryczne, którymi dzielili się w czasie prac nad wystawą i katalogiem. Wyrazy wdzięczności należą się również dr Ewie Barylewskiej-Szymańskiej i dr Marii Otto, a także pracownikom Muzeum Narodowego w Gdańsku uczestniczącym w różnorodnych pracach nad wystawą. Jej powstanie nie byłoby możliwe bez udziału Państwa Dominiki i Tomasza Gzowskich, którzy wykonali projekt ekspozycji, a później czuwali nad jej budową.

Na szczególne podziękowania zasługują również Dyrektorzy współpracujących instytucji, którzy zainicjowali projekt, a później stworzyli odpowiednie warunki do pracy nad wystawą: Pan Dyrektor Muzeum Narodowego Gdańsku Wojciech Bonisławski, Pani Dyrektor Polskiej Akademii Nauk Biblioteki Gdańskiej dr Zofia Tylewska-Ostrowska, Pan Dyrektor Archiwum Państwowego w Gdańsku Piotr Wierzbicki i Pan Dyrektor Muzeum Historycznego Miasta Gdańska prof. dr hab. Waldemar Ossowski.

Na końcu Redaktorzy podziękowania swoje kierują do wszystkich autorów not zamieszczonych w tym tomie za chęć i trud współpracy.

dr Piotr Paluchowski

Agata Larczyńska
Polska Akademia Nauk Biblioteka Gdańska

Monika Płuciennik
Archiwum Państwowe w Gdańsku